

ČASOPIS ŽENSKI POKRET U DEBATI O (POST)JUGOSLOVENSKOJ KNJIŽEVNOSTI

Oslanjajući se na mogućnosti koje istraživačicama i istraživačima pruža ne samo digitalizacija časopisne građe, već i prostor digitalne humanistike u kome se u novoj „trećoj dimenziji” povezuju udaljeni prostor i vreme i u njima proizvedeni tekstovi, u ovom radu se pokušava dopuniti, a na neki način i problematizovati već skoro dve decenije duga debata o postjugoslovenskoj književnosti. Prateći diskurs časopisa *Ženski pokret* i njegove varijante u različitim novinarskim i teorijskim prilogima u periodu od desetak godina (približno 1920–1930), može se raspoznati tipologija jugoslovenske kulture i književnosti koja je, kao i ovaj časopis u celini, ostala izvan dominantnih književnoistorijskih i književnoteorijskih matrica. Ovakvom analizom *Ženski pokret* se upisuje u istoriju (post)jugoslovenske književnosti, još jednom otkrivajući njene feminističke principe, ali i teorijske koncepcije oko kojih se i dalje pregovara, a koje su bivale artikulisane još na stranicama ovog časopisa. Tako postaje moguće čitanje ovog trenutka postjugoslovenske sadašnjosti kroz *Ženski pokret* kao prvi feministički, teorijski i jugoslovenski orijentisan časopis.

Ključne reči: *Ženski pokret*, postjugoslovenska književnost, digitalna humanistika, istorija književnosti, feminizam, jugoslovenstvo

U poslednje dve decenije – više i sistematičnije nego ikad pre – u teorijskom i kritičarskom diskursu teoretizira se, osmišljava i debatuje pojam koji bi mogao obuhvatiti čitavu jugoslovensku, odnosno postjugoslovensku književnu produkciju.¹ Osim dinamike i pitanja koja su u teoriji postojala do raspada Jugoslavije, danas taj pojam treba da obuhvati i definiše situaciju istovremenog kraja i trajanja jedne (jugoslovenske) zajednice. Postjugoslovenska književnost (odnosno kultura) jeste taj nestabilni pojam kojim se obuhvataju i *ruševine* Jugoslavije, ali i ono što na njima nastaje, a časopis *Ženski pokret* se u ovoj diskusiji sasvim neočekivano pojavljuje da stabilizuje i istorizuje *kriterije* postjugoslovenske literature kao njena daleka i doskora nepoznata teorijska i ideološka prethodnica.

* tijana.matijevic@gmail.com

1 Treba napomenuti i da je pojam ili termin *postjugoslovenski* polemičan ne samo u kontekstu kanonski koncipiranih postjugoslovenskih nacionalnih književnosti, već i u debatama u okviru same (post)jugoslavistike, u kojima se raspravlja o njegovoj redundantnosti, odnosno o mogućnosti da se na tu literaturu i kulturu treba principijelno referirati kao na *jugoslovensku*. Iako ne bih odmah odustala od upotrebe termina ‘postjugoslovenski’, s obzirom na to da je on i istorijski termin koji markira upravo raspad i ono što nastaje nakon njega u kulturi i književnosti jugoslavenskih republika i naroda, možemo o ‘postjugoslovenskom’ i ‘jugoslovenskom’ misliti kao o analognim terminima.

Dok je nestabilnost pojma *postjugoslovenski* zapravo *nasleđena* od heterogenog, spornog ili nikada postojećeg zajedničkog korpusa jugoslovenske književnosti, izgleda da se za njegovu precizniju tipologiju treba vratiti upravo na prve pokušaje definisanja jugoslovenskog kulturnog polja, koji se sada na neposredan način nalaze ispred nas u digitalizovanom časopisu *Ženski pokret*. Stogodišnjica ovog časopisa, koja je bila i povod projektu njegove digitalizacije i izrade bibliografije, tako ne predstavlja jednostavno arhiviranje ili kome-moraciju, već, sasvim suprotno, proces otvaranja jednog nepoznatog korpusa tekstova i znanja koji nužno menjaju ne samo percepciju prošlosti, već i viđenje ove naše, još onda projicirane ali nikad do kraja ostvarene budućnosti. Ovo postaje moguće upravo zahvaljujući digitalizovanom izdanju *Ženskog pokreta* koji je sada postao „platforma za istraživače” (Dojčinović, Kolarić 2017: 197) koji nisu isključivo istoričari i istoričarke, odnosno čije istraživanje nije prvenstveno historiografski usmereno. Interdisciplinarna, ali i intertekstualna istraživanja i teoretisanja postjugoslovenske književnosti su omogućena uspostavljanjem relevantnih semantičkih veza (Jović 2011), u ovom slučaju između skoro sto godina udaljenih tekstova, odnosno otvaranjem novih semantičkih mogućnosti koje pruža digitalizovan materijal na internetu (Isto: 42).

Digitalna humanistika, koja iz ovakvog pristupa i tehnoloških mogućnosti proizlazi, istinski „preispituje naše najosnovnije pretpostavke o knjigama i čitanju” (Bru, De Bruyn i dr. 2016: 2),² otvarajući uz to prostore jedne alternativne istorije. Baze podataka „mogu da formiraju i alternativne kanone ili, bolje rečeno anti-kanone, jer umesto hijerarhijskog rasporeda u tradicionalnim istorijama književnosti ovde postoji mrežno, trodimenzionalno povezivanje” (Dojčinović, Kolarić 2017: 197). Sa jedne strane, jedan od efekata na ovaj način dostupnih brojeva časopisa *Ženski pokret* koji je izlazio skoro dvadeset godina jeste i njegova *koncentrovana* forma jedinstvenog diskursa (iako heterogenog), a s druge njegovo umrežavanje u novi, *trodimenzionalni* diskurs zajedno sa postjugoslovenskim. Tako se kroz digitalnu humanistiku uspostavljaju potpuno nove veze i legitimišu nova znanja, i samim tim se afirmišu marginalizovana (Dojčinović, Kolarić 2017: 197). Ova autorska i diskurzivna marginalizovanost, kao i izgledi za njeno vraćanje u tok priznatih i operativnih činjenica, u kontekstu izvučavanja časopisa su još naglašeniji:

„ (...) časopisi su često prvo recepcijsko ogledno polje i prva zona selekcije u slojevitom procesu (de)kanonizacije književnih, kulturnih i društvenih vrednosti, primarna svedočanstva književnog života ali i poligon brojnih neostvarenih mogućnosti, pa i mogućnosti promišljanja ovih neostvarenosti. U klasičnim književnoistorijskim proučavanjima časopisi su odavno u opticaju kao primarni izvori, ali mogu biti i dragoceno polazište kada institucionalizovanu sliku prošlosti treba preispitati, decentralizovati, obogatiti ili modernizovati” (Andonovska 2013: 367).

Upravo je periodika „bila najznačajniji komunikacijski kanal putem kojeg su žene osvajale javni prostor” (Milinković, Svirčev 2019: 10), a *Ženski pokret*

2 “Question our most fundamental assumptions about books and reading” (prevod moj, T. M.).

je u tom osvajanju imao možda i odlučujuću ulogu. Ne samo da je on „najdugotrajniji kontinuirani ženski/feministički periodik između dva svetska rata” (Barać 2015: 132), već je i „prvi teorijski usmeren feministički časopis na jugoslovenskim jezicima” (Isto). Iako je *Ženski pokret* neknjiževni časopis, „radikalni tekstovi spisateljica, u poetičkom i ideološkom smislu” (Svirčev 2018: 222), objavljavani su upravo na stranicama ovog časopisa. Koji elementi diskursa *Ženskog pokreta*, kao središnje institucije feminističke kontrajavnosti u međuratnom periodu (Barać 2015: 132) i netipičnog mesta književne proizvodnje, stoje u interakciji sa (post)jugoslovenskom književnošću, i šta je ono što bi bilo definišuće za ovaj diskurs?

Ključni aspekt ili problem postjugoslovenske književnosti i njenog definisanja je nestabilnost ili proizvoljnost pojma. One proizilaze iz njegove očigledne neusidrenosti, odnosno, nelegitimisanosti u nekoj od nacionalnih, odnosno etnonacionalnih postjugoslovenskih identitetskih zajednica. Ta problematična anacionalna, to jest transnacionalna priroda postjugoslovenske književnosti se vidi kao ishodište njene neodređenosti i neodredivosti, i ona se često u literaturi i definiše kao fantomska pojava. Ali, ni status same jugoslovenske književnosti nije bio mnogo stabilniji od ovog postjugoslovenskog.³ Univerzitetski kurikulumi, ali i različite istorije književnosti pokazuju da su paralelno, ili u različitim vremenskim periodima, postojale i integracionističke koncepcije, kada je ta književnost bila jugoslovenska (kao kod Barca ili Lukića) ili partikularističke, kada je ona bila definisana nacionalno (kao kod Deretića ili Frangeša).⁴ Problemi oko koncepcije i imenovanja, povezani sa razumevanjem i definisanjem nacionalne, odnosno nadnacionalne književnosti, zapravo obeležavaju jugoslovensku književnost sve vreme njenog trajanja.

Osim ove unutrašnje dinamike, za pitanje postjugoslovenske literature, kao i za njenu istorizaciju i integraciju u književnu istoriju, ključna je problematika umetničke, odnosno književne autonomije. Preferirani model akademskih tumačenja literature je, u našem lokalnom kontekstu, onaj koji negira vezu ideologije i umetnosti, pa tako smatrajući ideologiju negacijom umetnosti insistira na autonomiji, odnosno na „nezavisnosti kulturne sfere” (Močnik 2019). Dok se ova teskobna linija razgraničenja veoma često u debata artikuliše kroz narativ o paralelnom životu jugoslovenske kulture, pa i društva s jedne strane, i jugoslovenske države s druge, ona je na neki način prevaziđena relativno nedavnim uvođenjem Burdijeovog pojma književnog polja u studije savremene jugoslavistike, to jest postjugoslavistike. Polje je s jedne strane fluidan i dinamičan model, a s druge omogućava *de-autonomizaciju* književnosti, s obzirom na to da kulturni prostor nije određen samo kulturno ili simbolički već je, kako o tome piše Maja Solar, efekat istorijskih

3 Zbornik koji i jugoslovensku književnost vidi kao „jedan sporni pojam” objavljen je 2019. godine: *Jugoslovenska književnost: sadašnjost, prošlost i budućnost jednog spornog pojma* (videti Marčetić i dr, 2019).

4 Detaljnije o ovoj dinamici u zborniku *History of the Literary Cultures of East-Central Europe* (videti Cornis-Pope i Neubauer, 2004), kao i u tekstu „Književno polje SFRJ-a: podsjetnik na tranziciju dugog trajanja” (videti Vidulić, 2017).

i materijalnih odnosa proizvodnje (Solar 2012: 88), odnosno da je kultura, po Budenu, „kao takva uvijek već i ekonomska činjenica i politički faktor i društveni proizvod” (Buden 2013: 8).

Za postjugoslavensku književnost i njeno proizvođenje određujuće je njeno proizlaženje iz jedne posebne javnosti, koja je antiratna, odnosno pacifistička, na neki način možda i projugoslavenska, ili integracionistička, ali pri svemu tome i feministička. Proces formiranja ove *kontrajavnosti* je sasvim analogan onoj feminističkoj kontrajavnosti koja se formirala u međuratnom periodu u velikoj meri u časopisnom diskursu, kako je to i teoretizirala Stanislava Barać (Barać 2015). I Milinković i Svirčev su u svom uvodnom tekstu u *Bibliografiji* upravo u ovim odrednicama videle „značenjsku i vrednosnu” vezu *Ženskog pokreta*, devedesetih godina i sadašnjosti:

„Izradom bibliografije i digitalizacijom časopisa postalo je vidljivo feminističko nasleđe prve polovine XX veka, čije je jedno od težišta antiratno delovanje, a koje predstavlja direktnu kopču kako sa feminizmom u Srbiji, odnosno (post)jugoslavenskim feminizmom tokom 90-ih godina XX veka, tako i sa savremenim feminističkim tendencijama. Mirovni aktivizam artikulisan i vođen sa feminističkih pozicija jedna je od važnih tačaka aktuelnosti *Ženskog pokreta* i jedno od ključnih motivacionih uporišta za savremena istraživanje ovog časopisa” (Milinković, Svirčev 2019: 26).

Podrazumevajući da veza feminizma i političkog delovanja nije jednoznačna,⁵ treba naglasiti da su feminističke antiratne organizacije i inicijative formirale jednu alternativnu javnost iz koje i izrasta postjugoslavenska literatura i kultura, sa naglaskom na poseban doprinos jugoslavenskih feministkinja teoretiziranju patrijarhata, etnonacionalnog identiteta i roda.

Konačno, ono što autorke uvodnika detektuju kao feministički pečat *Ženskog pokreta* jeste njegovo „legitimisanje ženskog autorstva” (Milinković, Svirčev 2019: 11). On je i kritičko-teorijski časopis, koji je prvi otvorio vrata književnom eksperimentu (Svirčev 2018: 252). *Žensko autorstvo*, koje je tačka presecanja svih do sada pomenutih aspekata postjugoslavenske književnosti, uz stalno proširivanje i propitivanje granica diskursa kroz eksperimentalno i kritičko pisanje, obeležava postjugoslavensku književnu produkciju u zadnjih skoro trideset godina.

Dakle, osciliranje između nacionalnog i nadnacionalnog modela književnosti, pitanja umetničke autonomije, ženskog autorstva i feminističke artikulacije kulturnog/književnog polja određujuća su za postjugoslavensku književnost i preko njih se *Ženski pokret* i upisuje u njen diskurs. Ključni aspekti

5 Radi se o jednoj vrsti ideološke omaške, koju, podsećajući i na uvide Ivane Spasić, naglašava Dubravka Žarkov: „neko ko je razrešen ukupne političke odgovornosti za rat ne može u isto vreme pretendovati na političku moć delovanja” (Žarkov 2007: 216) – „For, one who is absolved of all political responsibility for the war cannot, at the same time, claim political agency” (prevod moj, T. M.). To je u svojoj studiji *Feminist Activism at War: Belgrade and Zagreb Feminists in the 1990s* o feminističkim organizacijama devedesetih koje jesu bile antiratne, ali su imale i svoje male ili veće nacionalizme, pokazala i Ana Miškovska Kajevska (Videti Miškovska Kajevska, 2017).

onoga što možemo nazvati postjugoslovenskom književnošću se mogu pronaći i u diskursu ovog časopisa. Na narednih nekoliko stranica biće predložen jedan mogući izbor tekstova iz ovog časopisa u kome se osmišljava, odnosno u kome se posredno debatuje o jugoslovenskoj kulturi i književnosti, i tako otkriva jedan drugačiji mogući jugoslavizam. Upravo se sada, nakon oficijelnog raspada Jugoslavije i neoficijelnog organizovanja neke nove jugoslovenske ili postjugoslovenske kulture, postavljaju ista pitanja i pokušavaju artikulisati fenomeni slični onima kojima se bave autorke *Ženskog pokreta*. Većina odabranih tekstova je objavljena u periodu od 1921. do 1929. godine, i, iako je to jedno selektovano čitanje, neki mogući zaključci nisu definitivni, ali u svakom slučaju proizlaze iz jednog čitateljskog utiska, odnosno efekta koje su proizveli različiti tekstovi, a sigurno i markantne autorske figure Desanke Cvetković, Vukosave Milojević, Julije Bošković, Pauline Lebl-Albale i drugih.

Diskurs časopisa je, kako su dosadašnje istraživačice i primetile i pokazale, heterogen, ima svoju progresivnu i konzervativnu struju, uslovljen je različitim društveno-političkim promenama koje su istraživačice takođe analizirale, prateći kako su se one odražavale na uređivačku politiku. Takođe, kao što je već naglašavano u literaturi, *Ženski pokret* je jugoslovenski orijentisan časopis (Barać 2015; Milinković 2016), na latiničnom i ćirilichnom pismu, sa člancima pisanim na slovenačkom pored srpskohrvatskog jezika. Integracionistički uređivački koncept je ostvarivan i kroz reprezentaciju priloga iz različitih jugoslovenskih republika (na primer, Književni dodatak o majci u broju 8 iz 1927. godine posvećenom majkama povodom 15. maja – Materinskog dana), a postojanje pretplate od Beograda, preko drugih jugoslovenskih gradova, do Češke, Londona i Beča, priziva koncepciju postjugoslovenskog književnog polja kao transnacionalnog. Pomenuta heterogenost *Ženskog pokreta* se materijalizovala upravo i s obzirom na upotrebu termina *jugoslovenski*, odnosno na samu koncepciju jugoslovenstva i dinamično zajedničko književno polje u nastajanju.

Na književni i kulturni prostor (odnosno polje) paralelno se referiše i kao na nacionalno i kao na jugoslovensko, na koje se tipično referiše i kroz jednu vrstu implicitnog plurala upotrebom prisvojne zamenice *naš*. Vukosava Milojević će 1929. u prikazu knjige Milice Janković *Plavi dobroćudni vali* napisati: „Zato kod nje mi osećamo sebe, naš srpski život, Srbiju, te se danas mogu ponoviti one Skerličeve reči da je ona sva Srpkinja, *Milica*, naša *Milica*” (Milojević 11, 12/1929: 4), ali će zato 1933. godine Paulina Lebl-Albala pišući o dečjoj književnosti naglasiti: „Imajući uvek u vidu ’jugoslovenski momenat’, to jest da se kod dece ’i putem književnosti učvrsti osećaj narodnog jedinstva, kao i svest o potrebi zajedničke akcije’, redaktori su s jednakom gotovošću i ljubavi uneli svaku slovenačku, srpsku i hrvatsku knjigu koja bi mogla poslužiti cilju koji su oni sebi postavili” (Lebl-Albala 4, 5/1933: 51). Otvoreno pledirajući za funkcionalizaciju literature u procesu organizovanja nove nacije – i tako korrespondirajući sa savremenim interpretacijama principijelne uloge književnosti u koncepciji moderne nacije – Lebl-Albala dodaje: „mi nemamo omladin-

skih knjiga koje obuhvataju u jednom obimu svekoliku jugoslovensku zemlju, sve jugoslovenske velikane. Mi nemamo knjiga koje na prijatan i lak način propagiraju ideju narodnog jedinstva” (Isto). Autorka, dakle, upravo književnost vidi kao medij jugoslovenske integracije i opisuje trenutak jugoslovenske, pre svega kulturne, socijalizacije.

Pojam jugoslovenski se vrlo često koristi upravo onda kada treba – kao u slučaju dečje književnosti – jednim atributom opisati „našu” umetnost, i možda baš najdominantnije književnost, što ponovo pokazuje ulogu literature u konceptualizaciji jugoslovenstva. Na primer, termin *jugoslovenski* se koristi u sintagmi *jugoslovenska umetnost* u prikazu izložbe jugoslovenskih umetnica u Francuskoj iz 1929. (Bošković 6/1929: 4). Ili, opet kada je reč upravo o književnosti: u tekstu o slovenačkoj književnosti se piše o „jugoslovenskom pesničkom vrhuncu” (misli se na Prešerna), ili o Cankaru koji „strada za jugoslovenstvo” (Anđelković-Čubrilović 19/1928: 4). Za budućnosti okrenutu zamisao jugoslovenstva i Jugoslavije ilustrativan je i tekst-reportaža Mileve Petrović o domu za ratnu siročad u Novom Sadu iz 1921. godine, koji je zaokupljen stvaranjem jugoslovenskog nacionalnog identiteta kroz radičevićevski jezik o deci kao narodima i narodnostima u veselom kolu, koji su „jedna moderna dečja republika, istinska Jugoslavija” (Petrović 6/1921: 198). Autorka u istom broju u članku o izložbi ručnih radova, crteža i pisanki učenica identifikuje naše probleme sa „zajedničkim jezikom” (Bugarski), podsmevajući se partikularističkom (nacionalnom) puritanizmu, ali i normiranju jezika uopšte: „Jedna pisanka privlači nam naročito pažnju: u sred reči napisanih ćirilicom po jedno ili dva slova slučajno latinicom. Ljute pristalice ćirilice i latinice izgubile bi volju na borbu, kad bi videle kako deca lepo slažu latinicu i ćirilicu. To su ličnosti koje će rešiti, tim putem pitanje pravopisa!” (Petrović 6/1921: 201).

Paralelno i na neki način sinonimno sa *jugoslovenskim* se koristi pomenuti atribut *naša*, odnosno *naš*, koji se i danas upotrebljava kao vrsta objedinjujućeg i korektnog pojma, istovremeno i otkrivajući i skrivajući, zavisno od namera, problem oko imenovanja (već pomenuta leksema *zajednički* – iz sintagme *zajednički jezik* – kao varijanta atributa *naš* je u kontekstu jezika artikulisana u Deklaraciji o zajedničkom jeziku iz 2017). Primeri iz *Ženskog pokreta* odražavaju upravo odnose pripadanja jednoj zajednici, kao i težnje integraciji, pa je atribut *naš* karakterističan u sintagmama kao što su *naša zemlja*: „žensko pitanje u našoj zemlji” (Kasnar-Karadžić 4/1921: 117); „pronošenje naših ideja živom reči kroz sve krajeve naše zemlje” (Isto: 123). Deo istog imaginarija su i toposi oslobođenja, ujedinjenja, jedinstvenog establišmenta i, naravno, kulture: „Zabava je u stihu i prozi, a odnosi se na naše oslobođenje i ujedinjenje. Naposljetku ima političkih dokumenata o svetskom ratu i o radu naših državnika na stvaranju Jugoslavije. Sve to čini almanah *Prosvetu* jednom vrlo dobrom narodnom knjigom, koju treba da ima svaka naša privatna i javna biblioteka. – Priložena je i karta naše nove države” („Prosveta, narodni almanah“ 5/1921: 160).

Jugoslovenska književnost se ustanovljuje i kao *nova*. Povezano sa avangardnim, pa i revolucionarnim, *novo* upućuje na jedan poseban odnos prema

tradiciji. Ona se ne odbacuje, ali se osećaju i naslućuju mogućnosti nove sadašnjosti. Ova „jaka sadašnjost” se raspoznaje u tekstu Vukosave Milojević o savremenoj književnosti:

„Osobina je mladih ljudi i mladih naroda da nalaze lepotu i veličinu i u sadašnjici a ne samo u prošlosti. [...] Nesumnjivo je da je naša književnost obogaćena: bogatstvo je proizišlo iz te težnje za originalnošću, za neposrednim, ličnim opažanjem. Koliko smo danas daleko od Janka Veselinovića i Vojislava Ilića! Lepo je i veliko i ono što su oni pisali, ali život se ne može zaustaviti” (Milojević 13/1928: 2–3).

Takođe, u prikazu knjige *Preteča* Ljubice Popadić, za Milojević se ta novina odnosi i na promene u vezi sa statusom i prisustvom ženskog autorstva: „Sve je to bilo novo za ono doba, a važno je što nagoveštava novu epohu u životu naših žena, epohu dubokog unutrašnjeg života i duhovnog i duševnog stvaranja” (Milojević 21, 24/1929: 3). O novoj ženi koja je „vesnica budućnosti” pisala je još 1922. godine Desanka Cvetković (Cvetković 11, 12/1922: 348) u svom prikazu eseja Aleksandre Kolontaj iz 1913. godine, pišući tako „svojevrsan manifest feminizma” (Barać 2015: 104). Dok *nova žena* nije tek „pandan ideologeme socijalističkog novog čoveka” (Isto: 103) već je kompleksnija, i kroz prakse življenja i različite klasne pripadnosti oblikovana „akterka”, odnosno ženski subjekt, Desanka Cvetković, u svom prikazu knjige *Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma* Sime Markovića iz 1923. godine artikuliše ovu subjekatsku žensku poziciju upravo kroz njenu „ispresecanost” klasno-patrijarhalnim odnosima: „struktura današnjeg društva, izbaciviši ženu iz kuće u najamni rad, sasvim bez obzira da li je ovaj intelektualan ili fizički, izazvala [je] bezbroj ličnih i porodičnih, pa prema tome i socijalnih koristi i šteta” (Cvetković 7/1923: 322). Cvetković artikuliše pristup koji ne razdvaja klasnu od rodne perspektive, približavajući tako svoje pisanje onome što je danas feministička unitarna teorija koja „naglašava kako akumulacija viška vrijednosti nije moguća bez patrijarhalnog načina proizvodnje i rodne podjele rada u sferi obitelji i tržišta” (Čakardić 2015), to jest da „[k]apitalizam i patrijarhat ne možemo analizirati kao procese odvojene jedan od drugoga” (Isto). Tako Cvetković kroz naglašavanje Markovićeve argumenata savremenu naciju takođe locira u kapitalističku društvenu strukturu (moderne nacije kao „*produkat kapitalizma*”; Cvetković 7/1923: 324), pa tako i u marksizmu vidi mogućnost oslobođenja „dvostrukog roba društva” (Isto: 322). Iako ovaj tekst uopšte nije tipičan, on u jednom časopisu građanskog feminizma artikuliše novu žensku i feminističku subjektivnost i ideju jedne nove, progresivne zajedničke države, koja ni za vreme socijalističke Jugoslavije zapravo nikada nije sprovedena do kraja. Naglašavajući stavove protiv mita o troimenom narodu, kao i protiv hegemonističkog centralizma srpske vladajuće klase (Isto: 324), Cvetković u svom prikazu identifikuje kritična mesta zvanične ideologije koja će svoj dramatičan odjek imati i pred sam raspad Jugoslavije. Ipak, ova društveno-ekonomska analiza kao posledicu razvoja i napretka vidi upravo nezavisnu ženu koja postaje punopravna članica zajednice, njen politički subjekt: „pritegnuta snagom neodoljivog kretanja u napred, [struktura današnjeg društva] stvorila je ženu

koja se oseća moćnim socijalnim faktorom, sve više postaje svesna toga i kao takva sve je osetljivija za svako socialno pitanje uopšte” (Isto: 322), odnosno, „ni jedno pitanje obimnijeg i dubljeg ekonomskog, političkog, kulturnog, uopšte socialnog značaja nije *u prvom redu* bez interesa za jednu naprednu ženu, ili bar ne bi trebalo da je bez interesa za svaku ženu” (Isto: 321).

Pregovaranja o ženskoj jugoslovenskoj i feminističkoj zajednici – *jugoslovenskom ženstvu* – tiču se pluralnosti (iako bi se u tom kontekstu moglo govoriti i o nedovoljnoj, odnosno ranoj jugoslovenskoj integraciji), i ta zajednica se skoro po pravilu vidi u „težnji”, „cilju”, budućem ostvarenju kao temeljnoj karakteristici jugoslavizma, ali i u delovanju:

„Teško je govoriti o jugoslovenskom ženstvu u smislu jedne homogene kulturne i socijalne skupine. Do duše, pojam postoji, ali nema još pune i prave sadržine. [...] Mislim na jednu radnu zajednicu jugoslovenskoga ženstva, koja bi imala svoj najjači oslonac u jednoj jedinstvenoj kulturnoj i socijalnoj težnji, koja bi čvrsto bazirala na realnoj istini našega života i čije bi pojedine akcije išle kao zraci jednoj tački, jednome cilju” (Štebi 19, 20/1930: 1).

Postoji strukturna veza ujedinjenja i ženskog pitanja, odnosno ženske emancipacije kroz ujedinjenje, tako da ima i tekstova u kojima se sagledava upravo feministička strana integracije: „Ipak moćićete stvoriti sebi pojam o napretku naših žena, koje su, pošto su dostigle jedan početak oslobođenja, počele da se ističu u književnosti, politici i socialnim pitanjima, pa imamo razloga da verujemo da će u našem narodnom ujedinjenju i one postići svoju potpunu emancipaciju” („Govor gđe Anđe N. Hristić” 10/1924: 431). Štaviše, feministkinje Jugoslavije se organizuju i okupljaju ne samo identitetski, nego i preko onog što bismo u savremenom feminizmu nazvali afinitetom i moći delovanja (zajednički rad, isti cilj), koji uspevaju da pređu i klasna ograničenja:

„ (...) vredi naročito istaći da se plemenske i verske razlike među ženskim članovima tamošnjih udruženja potpuno gube u zajedničkom radu, da se sa istom ljubavi i poverenjem prilazi Muslimanki, Hrvatci, Srpkinja i Jevrejki; i da se u istoj zajednici i pred istim ciljem nalaze kako one iz sredine varoši tako i one sa periferije što jedva umeju da čitaju i pišu” („Ženski pokret u Banjaluci” 1/1921: 30).

Na polju umetnosti i kulture – kao kritičnim mestima jugoslovenstva – tematizuje se razvoj ženskog autorstva, prisustvo žena u kulturi, odnosno ženska javnost: „U toj sobi bili su brižljivo izloženi intelektualni radovi naših Srpkinja, Hrvatice i Slovenkinja. To je bio neka vrsta revija naših intelektualki” („Izložba” 10/1924: 428). U književnom polju je interesantno pitanje imenovanja, čiji su efekti oni čudovišni i opasni autorski subjekti koji pokazuju da se nešto u proizvodnji literature menja (v. Rosić, 2008). Pojavljuju se oblici „žene-književnice” („Nagrađene žene-književnice” 7, 8/1929: 6), ili „žena-pesnik”, kao u članku o Jeleni Dimitrijević (Stojanović 1, 2/1929: 2). U jednom pismu redakciji autorka daje „jedinu svoju imovinu”, svoj prvi autorski honorar, Fondu za izdavanje dela jugoslovenskih ženskih književnika, da bi se omogućio „*neograničeni duhovni rad žene*” (Lazić 11, 12/1922: 350). U opširnom prikazu izložbe ženskog autor-

stva u Dubrovniku, koja je kao događaj danas možda teško zamisliva, Ljubica Marković se referira na jugoslovenske ženske pisce (Marković 1, 2/ 1937). Končno, sa ovog aspekta autorstva fokus se može pomeriti i ka samom diskursu kada se otvara problem *ženske razlike u tekstu* u prikazu knjige Milice Janković Pauline Lebl-Albale: „način pisanja G-ce M. Janković jeste sasvim različit, pun topline i nežnosti, čisto ženski način pisanja” (Lebl-Albala 1/1920: 15).⁶

Pre zaključka, trebalo bi ponoviti da *Ženski pokret* nije prvenstveno književni časopis. Istraživačice su se već bavile odnosom uzornih književnih časopisa i *Ženskog pokreta*, odnosno *Ženskim pokretom* kao, između ostalog, mestom proizvodnje jedne alternativne, feminističke avangarde. Ali, osim ove alternativne književne istorije, mogućnosti koje otvara *Ženski pokret* kao neknjiževni časopis u smislu definisanja i razumevanja književnosti analogne su koncepciji književnog polja koje je mnogo šire i složenije od, jednostavno rečeno, knjiga i njihovog čitanja. Otvorenost i situiranost literature u društveno-istorijski i ideološki kontekst i jeste ono što obuhvata koncept književnog polja, a čini se da upravo takvo polje proizvodi i da u njemu učestvuje ovaj časopis. Književno polje omogućava razumevanje književnosti koje je vraća nazad iz „nezavisne kulturne sfere”, i najproblematičnijeg mesta književnosti i njenog teoretiziranja, a to je njena proglašena i podržavana autonomija. Postjugoslovenska književnost se, s druge strane, ne može razumeti ukoliko ostanemo u kategorijama autonomije umetnosti i književnosti i zato je važno videti da je mogućnost drugačije koncepcije literature i kulture već postojala na samim jugoslovenskim počecima, i da zahvaljujući našem vraćanju ovakvim arhivama i dalje postoji. Ono što je pored artikulisanja afinitetske zajednice i zajednice moći delovanja ostalo kao najupečatljivije nakon čitanja *Ženskog pokreta* jeste da feminističko književno i kulturno polje, kakvo se imaginira i konceptualizuje u ovom časopisu, upravo i proizlazi iz onog Burdjevovog „bojnog polja zauzimanja pozicija” (Bourdieu 1993: 30) u jugoslovenskom društvu, koje se i samo u jednom tekstu Julije Bošković iz 1932. vidi kao feminističko. U feljtonu *Šetnja*, šetajući se Kalemegdanom, i razmišljajući o ženskoj figuri spomenika francusko-srpskom prijateljstvu, naratorica inscenira prizor u kome se žena penje na postolje Pobjednika, obrativši mu se rečima: „Makni se brate, dosta si se kočio ovde!” (Bošković 2/1932: 32) Ipak, na kraju mu oprostivši, ona zajedno s njim, kao „Amor i Psihe” (što nije bez ironije) sa visokog postolja prkosi kao simbol nove zajednice: „A poda mnom je drhtala lepa, velika, jugoslovenska naša prestonica” (Isto).

6 Dok je deo formulacije povezan sa toplinom i nežnošću uticao na recepciju ženskog pisanja kao literature koja je ne samo obeležena sferom intimnosti, nego za koju je jedino i relevantna, mislim da inkorporiranje „razlike” u terminologiju književne kritike ima književnoistorijsku i književnoteorijsku vrednost, predstavljajući jedan od (istorijskih) koncepta feminističke književne kritike. S druge strane, već poznatom strategijom feminističkog ponovnog prisvajanja pojmova topline i nežnosti bilo bi moguće identifikovati ih kao legitimne afekte društvene, pa samim tim i književne sfere (zahvaljujem Jeleni Milinković i Žarki Svirčev na podsticaju da se (negativan) diskurzivni status ovih afekata u procesima teoretizovanja ženskog pisanja dodatno obrazloži).

Kao što je u uvodu već napomenuto, „proučavanje *Ženskog pokreta* može da osvetli značenjski i vrednosni luk koji povezuje prvu polovinu 20. veka, period nakon Drugog svetskog rata, devedesete godine 20. veka i savremeni trenutak, istovremeno bivajući njegov konstitutivni element” (Milinković, Svirčev 2019: 27). Imati dostupnom građu koja se tako može analizirati na načine koji „prevazilaze tradicionalna shvatanja” (Jović 2017: 185), u šta očigledno spada i ovakvo teoretiziranje postjugoslovenske književnosti na materijalu iz dvadesetih godina prošlog veka, znači dobiti „otvoreni pristup prošlosti” (Isto: 188). Ono što smo, međutim, time takođe pribavili jeste i prostor da se na drugačiji način bavimo sadašnjošću. To bi bilo mnogo teže učiniti bez diskursa i aparata digitalne humanistike, koji su deo transformativnih promena koje dovode do toga da smo „danas sve istoričarke književnosti” (Bru, De Bruyn i dr. 2016: 1).⁷ I sama postjugoslavistika prolazi kroz ovaj istorički, odnosno „temporalni obrt”,⁸ pokazujući da je eksperiment ovakvog čitanja „unatrag” zapravo neophodan. I „književnost i metode i koncepti koje koristimo da bismo razumeli književne tekstove i sami su u procesu reinterpretacije i preispitivanja u svetlu svoje sopstvene istoričnosti” (Isto: 2).⁹ Tako nam *Ženski pokret* pomaže da osmislimo sopstvenu, ili postjugoslovensku kulturu i književnost kao istorijske/istorične, ali i kao otvorena i raznorodna polja društvenosti, ili bar težnji nekom zajedničkom cilju.

LITERATURA

- Andonovska, Biljana. „Savremeno proučavanje periodike u Evropi”. *Književna istorija* 45. 149 (2013): 367–373.
- Barać, Stanislava. *Feministička kontrajavnost. Žanr ženskog portreta u srpskoj periodici 1920–1941*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2015.
- Bru, Sascha, Ben De Bruyn i Michel Delville (Ur.). *Literature Now: Key Terms and Methods for Literary History*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016.
- Bourdieu, Pierre. *The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature*. Cambridge: Columbia University Press, 1993.
- Buden, Boris. Predgovor. *Uvod u prošlost*. Boris Buden, Želimir Žilnik i dr. Novi Sad: Centar za nove medije kuda.org., 2013. 11–15.

⁷ “Today, we are all literary historians” (prevod moj, T. M.).

⁸ Na Univerzitetu u Rijeci je 2018. održana konferencija posvećena postjugoslovenskoj književnosti, sa koje će ove godine kod Brill-a izaći zbornik kroz čije se tekstove konceptualizira temporalnost ove literature pod naslovom *Reconsidering (Post)-Yugoslav Time: Towards the Temporal Turn in the Critical Study of (Post)-Yugoslav Literatures*.

⁹ “Literature and the methods and concepts we use in understanding literary texts is itself in the process of being reinterpreted, re-examined in the light of its own historicity” (prevod moj, T. M.).

- Cornis-Pope, Marcel & John Neubauer. *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th Centuries, Volume 1*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2004.
- Dojčinović, Biljana i Ana Kolarić. „Ka drugačijem znanju: baza podataka *Knjiženstvo* i digitalizacija materijala”. *Književna istorija* 49. 163 (2017): 195–211.
- Jović, Bojan. “Comparative (Digital) Literature Studies For An Open Scholarly Society On The Web: The Case Of Avant-Garde”. *Filološki pregled XXXVIII*. (2011, 2): 41–51.
- _____. „Elektrobiblioteka: od elektrifikacije do remedija(liza)cije avangardnih časopisa”. *Književna istorija* 49. 163 (2017): 183–194.
- Marčetić, Adrijana, Bojana Stojanović-Pantović, Vladimir Zorić i dr. *Jugoslovenska književnost: sadašnjost, prošlost i budućnost jednog spornog pojma/Yugoslav Literature: The Past, Present and Future of a Contested Notion*. Beograd: Čigoja štampa, 2019.
- Milinković, Jelena. *Ženska književnost u časopisu Misao (1919–1937)*. Doktorska disertacija. Beograd, 2016.
- Milinković, Jelena i Žarka Svirčev. „Ženski pokret (1920–1938): Politika teksta i konteksta”. *Ženski pokret (1920–1938): bibliografija*. Jovanka Poljak i Olivera Ivanova. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2019. 7–28.
- Miškovska Kajevska, Ana. *Feminist Activism at War: Belgrade and Zagreb Feminists in the 1990s*. New York, London: Routledge, 2017.
- Moćnik, Rastko. „Partizanska simbolička politika”. *Teorija sa ideologijom*. Beograd: Fakultet za medije i komunikacije, 2019. 245–271.
- Konigsknecht, Vesna i Karlo Jurak. „Borba je stvar urgencije: Liberalni feminizam kao saveznik kapitalu i restauraciji klasa” [intervju s Ankicom Čakardić], 2015. www.libela.org. <https://www.libela.org/razgovor/6170-liberalni-feminizam-ka-saveznik-kapitalu-i-restauraciji-klasa/> (7. 10. 2020)
- Rosić, Tatjana. „Žena-pisac: kiborg u srpskoj književnosti?” Tatjana Rosić. *Teorije i politike roda: rodni identiteti u književnostima i kulturama jugoistočne Evrope*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2008. 11–27.
- Solar, Maja. „Natrag ka borbenim pojmovima: klasa, pol, univerzalnost”. *GENERO*. 16 (2012): 83–103.
- Svirčev, Žarka. *Avangardistkinje: ogledi o srpskoj (ženskoj) avangardnoj književnosti*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2018.
- Vidulić, Svjetlan Lacko. „Književno polje SFRJ-a: podsjetnik na tranziciju dugog trajanja”. Virna Karlić, Sanja Šakić i Dušan Marinković. *Tranzicija i kulturno pamćenje: Zbornik radova*. Zagreb: Srednja Europa, 2017. 27–43.
- Žarkov, Dubravka. *The Body of the War. Media, Ethnicity, and Gender in Break-Up of Yugoslavia*. Durham, London: Duke University Press, 2007.

IZVORI

- Ženski pokret*. Beograd, 1920–1938.
- Anđelković-Čubrilović, Radunka. „Ljubica S. Janković: Iz slovenačke književnosti. Prikaz knjige”. *God. 9, br. 19* (1928): 4.
- Bošković, Julija. „Uspeh naših umetnica u Francuskoj”. *God. 10, br. 6* (1929): 3–4.
- _____ . „Šetnja”. *God. 13, br. 2* (1932): 31–32.
- Cvetković, Desanka. „Nova žena od Aleksandre Kolontaj. Prikaz knjige [Deo 1]”. *God. 3, br. 11/12* (1922): 345–348.
- _____ . „Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma Sime Markovića”. *God. 4, br. 7* (1923): 321–325.
- „Govor-đe Anđe N. Hristić: prilikom otvaranja izložbe M. Ž. A. u Beogradu 30-XI-1924”. *God. 5, br. 10* (1924): 429–431.
- „Izložba”. *God. 5, br. 10* (1924): 428.
- Kasnar-Karadžić, Zorka. „Izveštaj Upravnog odbora Društva za Prosvetivanje Žene i Zaštitu Njenih Prava”. *God. 2, br. 4* (1921): 117–124.
- Lazić, Milica-Simka. „Uredništvu Ženskog pokreta”. *God. 3, br. 11/12* (1922): 349–350.
- Lebl-Albala, Paulina. „Milica Janković. Pre sreće. Prikaz knjige”. *God. 1, br. 1* (1920): 15–16.
- _____ . „Izložba dečje knjige: jedna kulturna manifestacija Ženskog pokreta”. *God. 14, br. 4/5* (1933): 50–51.
- Marković, Ljubica. „Izložba knjiga jugoslovenskih ženskih pisaca u Dubrovniku”. *God. 18, br. 1/2* (1937): 16–21.
- Milojević, Vukosava. „Naša savremena književnost i novi pokreti u Francuskoj”. *God. 9, br. 13* (1928): 2–3.
- _____ . „Milica Janković: Plavi dobroćudni vali. Prikaz knjige”. *God. 10, br. 11/12* (1929): 3–4.
- _____ . „Vuk Orlović (Ljubica Velimirović-Popadić): Preteča: pisma jedne palančanke. Prikaz knjige”. *God. 10, br. 21/24* (1929): 2–3.
- „Nagrađene žene-književnice”. *God. 10, br. 7/8* (1929): 6.
- Petrović, Mileva. „Jedan dan u Novom Sadu”. *God. 2, br. 6* (1921): 195–199.
- _____ . „Retko uživanje”. *God. 2, br. 6* (1921): 201–202.
- „Prilog – Književni dodatak o majci”. *God. 8, br. 8* (1927).
- „Prosveta, narodni almanah za 1921. Prikaz knjige”. *God. 2, br. 5* (1921): 160.
- Stojanović, Darinka. „Jelena Dimitrijević”. *God. 10, br. 1/2* (1929): 2–3.
- Štebi, Alojzija. „Kritični pogledi na jugoslovensko ženstvo”. *God. 11, br. 19/20* (1930): 1–2.
- „Ženski pokret u Banjaluci”. *God. 2, br. 1* (1921): 30.

Tijana Matijević
Independent researcher

THE PERIODICAL WOMEN'S MOVEMENT IN THE DEBATE
ON THE POST-YUGOSLAV LITERATURE

Summary: The apparatus of digital humanities, accompanied by a “temporal turn” in the studies of literature and culture stirred the analysis of the *Women's Movement* periodical as a forerunner or vanguard discourse of this literature. The periodical's articles, in which the issues of literally and cultural Yugoslavism, feminism, female authorship, class and socio-economic issues, the feminist public and finally female, feminine and feminist writing are discussed, are interpreted to support attempts to define and conceptualize post-Yugoslav literary discourse itself. The fact that *Women's Movement* was not a strictly literary periodical has been linked to the concept – necessary for post-Yugoslav literature – of the literary field (Bourdieu), and further to the critical question of the autonomy of art. In this way the paradoxical proposal from the title of this essay, to include the texts from the 1920s and 1930s into the debate referring to literature produced almost a hundred years later, becomes in fact a necessary undertaking. Reading *Women's Movement* today is an exploration of the early 20th century and its discourse which existed beyond the dominant theoretical matrices. That is why revisiting it initiates the archaeological research of the present. By finding textual and literary evidence for a different understanding of Yugoslavism – as a feeling of identity and a cultural concept inseparable from feminism – but also different understanding of culture generally, post-Yugoslav literature could be seen as a part of that feminist, affinity-based and pluralist community envisaged in the periodical *Women's Movement*.

Key words: *Women's Movement*, post-Yugoslav literature, digital humanities, literary history, feminism, Yugoslavism